

BEVEZETÉS

Egy kutatás céljairól és háttéréről²

Ennek a könyvnek három célja van: bemutatni, hogy milyen egy valamikor egyfajta központ szereppel bírt falu – és közvetetten – vidéke gazdálkodása; megmutatni, hogy ez a hol szűkebben, hol tágabban értelmezett lokalitás hogyan kapcsolódik a tágabb világhoz, az országos és a globális folyamatokhoz; és végül célokom az is, hogy megmutassam, hogy a gazdasági stratégiák kiválasztásában és az integrációban mennyiben fedezhetők fel etnikai sajátosságok. Tudom, hogy merész vállalkozás, ráadásul nemcsak a jelenre vagyok kíváncsi, hanem – amennyire a források lehetővé tették – a közel- és távolabbi múlt egyes jelenségeire is. S hogy a magam baját még inkább súlyosbítsam: noha Bonyha maga is elég nagy és népes falu,³ nem csak Bonyhán végeztem terepmunkát, és nem csak a bonyhai adatokra voltam kíváncsi, így a könyvben, bár végig Bonyhára fókuszálok, az itteni helyzetet folyamatosan tágabb kontextusban, a valamikori Kis-Küküllő vármegye, a környező községek és Bonyha község falvainak kontextusában próbálok megérteni. Tudatában vagyok annak, hogy egy falu, de még egy község sem adhatja vissza egy vidék kulturális arculatát, nem is áll szándékomban Bonyhát összekeverni a Kis-Küküllő mentével, annak középső folyásával. Éppen ezért törekedtem arra, hogy bár a kutatás központja Bonyha volt, figyeljek a környékbeli települések kínálta nagyobb kontextusra is. De értelemszerűen nem tekinthetek el a szélesebb kontextusoktól sem (határok átrajzolása, állami beavatkozás stb.). A könyv tehát végig különböző szintek között váltogat, az országos – netán európai – folyamatoktól kezdve a megyei, községi statisztikákon keresztül az egyedi esetek bemutatásáig terjed, és igyekszik összekapcsolni ezeket az értelmezési szinteket. Minden egyéni életút részét képezi a nagy folyamatoknak, és a maguk során a nagy folyamatok benne vannak ezekben az egyéni életutakban, stratégiákban. Amit például a szakirodalom nemzetközi munkaerő-migrációnak nevez, az egészen sajátosan csapódik le a helyiek életében:

...a Kanáriasi szigeten voltam. Ő is volt, az asszony. De éppég mondtam valakinek, hogy ha oda valaki kirándulni akar menni, oda kell egy vagyon. Egy vagyon, pénz [...] Mert én kifizettem az asszonynak az utat egész

- 2 A kutatást és a jelen kötet megírását a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói ösztöndíja támogatta. A támogatásért és a záró jelentésért megítélt igen megtisztelő Bolyai Emléklapért itt is szeretném kifejezni a köszönetemet.
- 3 A legutolsó népszámlálás adatai szerint lakóinak száma majdnem eléri a kétezret, románok, magyarok és cigányok lakják. A felsorolás nem a lélekszámot veszi alapul, inkább a hatalmi pozíciókért és a gazdasági erőforrásokért folytatott küzdelemben kialakult, egyébként máshol is szokványos rangsort mutatja. A lélekszám alapján: cigányok, magyarok és románok lakják. De erről lásd még később.

Gyulafehérvárról egész... hogymondjákig... Madridig. Madridon várták, akik várták őtet, s elvitték a repülőhöz. S repülővel hozták ottan az oceánon keresztül. Na, azt akarom mondani, hogy ott is voltam, ott is dolgoztam egy keveset, mert ott építettek egy hatalmas börtönt...az oceán szigetre, oda ki a Kanáriasi szigetre. Építettek egy hatalmas börtönt, akkor én már szinte a vége felé kerültem oda, akkor felbomlott. S akkor azt akarom mondani, hogy azelőtt dolgoztam még a szőlőben, amit dolgoztam [...], meg a dinnyébe dolgoztam, van az a melon, na, annál is dolgoztam. (D. A.)

A fenti megfontolások vezettek arra, hogy a nagy eseményekre mint a kisemberi életek közvetlen keretére tekintsek, illetve hogy a kisemberi életet úgy kezeljem, mint ezeknek a nagy eseményeknek az emberközeli, kézzelfogható magyarázatát, hisz a Bethlen család esetében már említett, érzelmektől sem mentes események, a tréfás esetek, az ironia és a keserűség, amely át- meg átítatja az emberek életét, csak így mutathatók meg. Persze, kérdezhetné az olvasó – ha eljutott idáig, és nem vágta még sarokba a könyvet –, hogy mit keresnek ezek a kérdések egy végső soron gazdasági antropológiai alapvetésű műben. Számomra a gazdaság legalább annyira gazdasági, mint kulturális terület, ahol a döntéseket kulturálisan kondicionált egyének hozzák.

A tágon értelmezett gazdaság – és ezen belül a gazdálkodás mint mezőgazdasági termelő tevékenység –, a gazdálkodás etnográfiaja, a gazdasági antropológia kérdései az egyetem elvégzése óta érdekelnek. Ennek az érdeklődésnek megvannak a személyes vonatkozásai is (lásd Szabó Á. T. 2009). Az érdeklődésem homlokterébe szintén korán bekerültek a magyar–cigány gazdasági kapcsolatok is. A gazdasági tevékenységek etnikai beágyazottságának a kérdésével a Kis-Küküllő mentén is találkoztam, hisz itt olyan falvakban végeztem terepmunkát, amelyekben románok, magyarok és cigányok élnek együtt, de amelyekben esetenként valamikor a szászok is nagyobb számban éltek, és a valamikori jelenlétük mind a mai napig meghatározza a falu helyzetét. A kérdés azért is volt szinte megkerülhetetlen a munkámban, mert korábbi kutatásaimban⁴ a gazdasági együttműködés és az egyes gazdasági egységek (háztartások) közötti kooperáció sajátosságait kutattam, így már-már magától kínálkozott, hogy rákérdezzek az együttműködés különféle formáinak az etnikai meghatározottsága, illetve az etnikai határok védelmének vagy átlépésének jellegzetességeire. Ezek a tapasztalatok némely esetekben jól mutatták, hogy az etnikai hovatartozás nemcsak a szimbolikus reprezentációk terén jelölheti ki valakinek vagy valakiknek a helyét, hanem a gazdasági életben is, máskor meg arra engedtek következtetni, hogy az etnikai hovatartozás és a gazdasági tevékenységek, a kiélt erőforrások között nincs korreláció, magyarán a gazdasági tevékenységek, a specializációk függetlenek az etnikai mutatóktól. A kérdés egyre inkább izgatott, különösen, hogy a tágabb, nemzetközi kontextusokat is figyelemmel kísérve, egyre világosabban rajzolódott ki számomra, hogy a nemzetállamok modernizációs és homogenizációs törekvéseit követően egyszerre vagyunk tanúi egy kettős folyamatnak: a helyi

⁴ Korábban szülőfalumban, Siménfalván, illetve Zabolán vizsgáltam az egyes etnikumok együttélését, gazdasági viszonyait.

sajátosságok feloldódásának a globális struktúrákban, másrészt épp e folyamat nyomása alatt a helyi sajátosságok újrafelfedezésének, ami felveti a kérdést, hogy ez egyes helyi csoportok hogyan válaszolnak ezekre a globális kihívásokra. Ezek a folyamatok nyilván nem jelentik az etnikai sajátosságok eltűnését, de azoknak a szerkezetét és a kontextusukat mindenképp átrendezik, mint ahogy – remélhetőleg – ez ebből a munkából is ki fog derülni. Ugyanakkor ezek a folyamatok egyre nagyobb kihívást jelentenek azokra a területi keretekre, amelyekben és amelyekre alapozva az egyes lokális/etnikai csoportok a Kárpát-medencében felépítették a stratégiáikat: a nemzetállami modernizáció – lett legyen bár kapitalista vagy szocialista – korábbi etnikai-területi munkamegosztási formákat rendezett át, aminek aztán a globális struktúrákba való beépülés egy újabb löketet vagy esetenként teljesen más irányt adott. Ezek a kihívások tehát átrendezték az etnikai csoport, az ehhez kapcsolható kultúra és gazdasági stratégiák, valamint a regionális tagolódás szerkezetét (lásd például Andrásfalvy 1980; Fejős 2002; Szilágyi 2011, de magyar és svéd példákön Szabó M. 1973). A kérdés tehát adott volt: hogyan reagálnak a vidéki térségek lakói ezekre a kihívásokra, mennyiben van vagy nincs jelen az etnikai keret ezekben a válaszokban, illetve milyen stratégiákat alkalmaznak az integráció során.

A fentebbi, ösztönző erőként is ható jelenségek mellett a szintén a fenti kihívásokra válaszoló szakirodalom is fontos inspirációs forrást jelentett, hisz kutatásaim során több olyan munkával találkoztam, amely az etnikai munkamegosztás, az etnikai specializáció, az erőforrások kiéléséért folytatott etnikai szerveződésű küzdelem, a befogadás és a kiszorítás kérdéskörét járta körül.⁵ Úgy láttam, hogy ez nem egyszerűen egy sajátos és helyi probléma, hanem egyrészt a hagyományos területi, történeti munkamegosztásból fakadó, mindmáig fennmaradt, de egyre inkább eltűnőfélben levő jelenség, másrészt épp ellenkezőleg, egy egyre fokozódó recens folyamat is, amit nemzetközi szintéren leginkább a migráció és etnicitás összefüggéseit vizsgáló tanulmányok mutatnak be. A kutatás keretében természetesen az első megközelítés érdekel inkább: mi történik a helyi kultúrákkal, az etnikailag, tájilag és történetileg tagolt kultúráknak mi lesz a sorsuk akkor, amikor a keretüket adó feltételek, például a helyi gazdasági tevékenységek elveszítik a gazdasági alapjukat, mivel kiváltják őket a nemzeti vagy globális gazdaság struktúrái és termékei, vagy a kultúrájuk egyre inkább háttérbe szorul egy újfajta kulturális logikával szemben, amely a helyit visszaszorítja, áruvá teszi vagy folklorizálja. Ugyanakkor azt sem szerettem volna figyelmen kívül hagyni, hogy a modern migráció az etnicitás megélésének egy teljesen újfajta, eddig nem tapasztalt formáját hozta, aminek keretében a korábban megszokott mintáktól eltérően – miszerint a migráns csoportok tagjai néhány generáció alatt asszimilálódtak – a migráns csoportok hangsúlyosan jelenítik meg az etnikai hovatartozásukat (Light–Gold 2000). Ennek az eredményeként pedig az etnikai csoportok kultúrájáról való domináns diskurzusok is radikálisan megváltoztak, ami a lokalitás új felfedezésével visszahatott a helyi kultúrák megélésének stratégiáira. A kérdést újfent érdemes megismételni: mihez kezdenek a helyi csoportok a saját

5 Ezeknek a munkáknak a felsorolásától most eltekintek, a lista igen hosszú, és a könyvek, tanulmányok rendre fel fognak bukkanni a könyvben.

világukkal, hogyan találják vagy nem találják fel magukat újra, milyen stratégiákat alkalmaznak az integráció során.

Az etnicitásnak és a gazdaságnak a mindennapokban is tapasztalni valamilyen összekapcsoltságát: a köznapi életben, a mindennapi szóhasználatunkban, fordulatainkban lépten-nyomon találkozni azokkal a sztereotípiákkal, amelyek az egyes etnikumok tagjaihoz sajátos képességeket kapcsolnak, és egy-egy gazdasági tevékenység, szolgáltatás elvégzésére különösen alkalmasként láttatják őket. A szászok – és általában a németek – híresen jó gazdák, tartja a közvélekedés. Nem véletlen, hogy az erdélyi szász falvakban rendszeresen lehetett a szászokkal szomszédos területekről – de még a távolabbi településekről is – szolgának, cselédnek érkezett fiatalokkal találkozni: *...azok [a szász lányok] mind kisasszonyok voltak...azok nem barátkoztak a szolgálóleányokkal. Volt nekünk, annyi szolgálóleány volt, Széplak, s Csávás, s mit tudom én, milyen falukból...mind ezekből a magyar falukból.* (K. A.) „Jaj a román szőlőnek és a magyar juhnyájnak”⁶ – tartja egy mezőszéki román szólás, amiben az a sztereotípiát tér vissza, hogy a románok nem értettek, értenek a szőlőtermesztéshez, míg a magyarok igen, ellenben a magyarok a juhászathoz nem értenek, míg a románok igen. Erdélyi magyar katonatörténetek elmesélik a gyakori fordulatát, hogy ők vagy raktárosok voltak, vagy konyhások, vagy esetleg a tiszt közvetlen környezetében szolgáltak. Vagy ezeknek a változata, kombinációja. Mert ezekre a pozíciókra mindig szászokat vagy magyarokat kerestek – szólnak ezek a történetek, amelyek olyan gyakran hangzanak el, hogy szinte felmerül a hallgatóban a gyanú, hogy magyar vagy szász sorkatonára rendes katonai szolgálatot nem is teljesített. Persze, ezt lehet akár pozitív autosztereotípiának is nevezni, vagy netán posztlegitimációs gesztusnak, de a sztereotípiát, amely szembeállítja a gazdálkodó magyarokat és a szászokat a románokkal, netán a cigányokkal, mégis megbújik az ilyen történetek hátterében. Mert egyébként egy ilyen történet a hiteltelen területére csúszna át. A kereskedés és a zsidók összekapcsolását jól mutatja, hogy nem egy helyen a sikeres üzleti tevékenységet, de akár a fukarságot is valamilyen, az etnikum nevét felhasználó terminussal írják le: ha valaki olyan, mint egy zsidó, az egyszerre lehet sikeres és/vagy fukar a gazdasági életben. A példák sorát nemzetközi kitekintésben is lehetne még folytatni, és talán nem véletlenül a kereskedés és szolgáltatás területéről lehetne hozni a legismertebb példákat a Kelet-Afrikában letelepedett indiai kereskedőtől az Álamokban tevékenykedő kínai mosodákig és olasz meg görög vendéglőkig. De sorolni lehetne a pásztorok és földművesek, a városiak és a falusi kézművesek közötti etnikai munkamegosztást, a munkaerőpiac etnikai szegmentációját a világ különböző térségében – és bizonyosan azok, akik más etnikai összetételű környezetben szocializálódtak, még tudnák is folytatni más etnikumokat sorolva.⁷

„Mert a románok nem tudtak gazdálkodni, se a szerbek, se a tótok” – emlékezik vissza az első világháború idején fogságba esett Nagy Sándor, ipolynyéki gazda arra, hogyan is zajlottak az események a kozákok között, és ezzel

6 *Vai de vița românească și de turma ungurească.*

7 A cigány/roma csoportok gazdasági tevékenységeit, szolgáltatásait és viselkedésüket szándékosan hagytam ki a felsorolásból.

magyarázza, hogy a magyarokat szántásra szétosztották a helyi gazdákhöz (Mohay 1994: 43). Veres Péter szintén első világháborús fogságára emlékezve idézi fel, hogy a román alföldön egy görög gazdához kerültek, aki a gazdaság felelős pozícióiban szívesen tartott magyarokat, de azt is elmondja, és szintén az etnikai háttérrel magyarázza, hogy az orosz vagy román örök emberségebben bántak a foglyaikkal, mint a magyarok vagy a németek, akik a szabályokat mereven betartották, szemben az azokat sokkal rugalmasabban kezelő oroszokkal vagy románokkal.⁸ Ennyi példa is megfelelően érzékelteti, hogy a közvélekedés szintjén is tapasztalható jelenséggel állunk szemben. A példák egyrészt aláhúzzák azt, hogy léteznek az etnikumok (gazdasági) viselkedését leíró sztereotípiák, amelyek a tényleges életben vezérelvként is működhettek, másrészt felvetik a kérdést, hogy a sztereotípiák mögött milyen valós gazdasági, társadalmi, történeti, ökológiai folyamatok, jelenségek húzódnak meg. Alapvető kérdés ezekből fakadóan, hogy honnan erednek ezek a sztereotípiák, van-e tényleges valóságalapjuk, és ha igen, melyek azok a mintázatok, amelyek alakítják, formálják őket.

A jelenség a tudományok művelőinek is felkeltette a figyelmét. Az eddigi szakirodalom számtalan, az etnikai csoportok és az egyes specializált gazdasági tevékenységek, szolgáltatások közötti megfelelést dokumentált, illetve feltárta az ezekkel kapcsolatos sztereotípiákat is.⁹ Az ezzel a kérdéskörrel kapcsolatos szórványos adatoktól a szisztematikusan ezzel a kérdéskörrel foglalkozó kisebb vagy nagyobb lélegzetű tanulmányokig széles skálán mozog a vonatkozó szakirodalom. A Kárpát-medence gazdaságában felfedezhető etnikus hagyományok magukban foglalták a kereskedéssel foglalkozó, a mezőgazdaságban specializálódó és az egyes iparokat űző csoportokat (vö. Andrásfalvy 2011; Csoma 1992; Paládi-Kovács 2003). De ennél szélesebb kitekintésben is lehetne sorolni azokat a munkákat, amelyek az etnikai munkamegosztás valamilyen formáját, a vállalkozó kisebbségek, a földbirtoklásból kiszorított betelepülők, pásztorok és földművesek, vadászok és kertművelők eseteit mutatják be és elemzik (vö. Barth 1956; Dana 2007; Eriksen 2005; Haaland 1969; Light–Gold 2000). Ennek a munkának – több más mellett – ezek a legfontosabb inspirációs forrásai, ezek az indítékok képezik a háttérét. Egyrészt tehát a személyes és a mindennapi tapasztalatokból fakadóan, másrészt különféle, erdélyi terepeken szerzett adatokból kiindulva, harmadrészt a szakirodalom eredményeire támaszkodva teszem fel azt a kérdést, hogy egy több szempontból jellegzetes erdélyi agrárvidéken belül, a Kis-Küküllő középső folyása mentén a belső és külső gazdasági adaptáció és az etnicitás között van-e összefüggés, ha igen, melyik etnikumok viszonylatában beszélhetünk erről, mi nek az eredménye és milyen alakzatokat ölt.

8 VERES Péter 1955. *Számadás*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

9 A munkákra való hivatkozásokat lásd később.

A módszerekről és a közlésről

Az erdélyi faluba érkező kutató talán mai napig arra számít, hogy olyan faluközösségeket talál, ahol mindenki ismer mindenkit, az emberek az életüket egy adott horizonton belül élték le, és mindig ráérnek beszélgetni, amikor a kutató betoppan a portájukra. Talán a falu méretéből is fakad, talán a mai folyamatokból, de Bonyhán azt tapasztaltam, hogy főként az idegenekről vajmi keveset tudnak, de az egyes falurészekben élők a más falurészekben lakókat is csak akkor ismerik jobban, ha azokkal valamilyen rokoni vagy egyéb kapcsolatban is vannak. Éppen ezért törekedtem arra, hogy a falunak mindegyik részében készítsek interjúkat, hogy bepillantást nyerjek az emberek életébe. Ugyanakkor a falunak a határai, horizontjai rendkívül kitértek, ami természetes velejárója a kommunikációs formák és médiafogyasztási szokások megváltozásának: az emberek a szomszéd utcába költözőket nem ismerik, de a bulvársajtó sztárjait vagy a politikusokat igen. Az utóbbiak inkább részei a mindennapjaiknak, mint az előbbieik. Bár mindenütt szívesen fogadtak, gyorsan rá kellett jönnöm, hogy bizonyos helyzetekben – főként nagyszabású, vállalkozók, adminisztrációban dolgozók stb. esetén – gördülékenyebb lesz a terepmunka, ha előre időpontot egyeztetek. Telefonáltam és e-maileket írtam tehát, és ezzel ez is a terepmunkám részévé vált. Ez még mind természetes lett volna, de azt már magam is furcsállottam, amikor rájöttem arra, hogy a kutatásom hiányos lett volna angolnyelv-tudás nélkül – hisz az idegenekkel ezen a nyelven készítettem az interjúkat. A terep tehát megváltozott, az elektronikus levelezés, a telefonálás és az idegen nyelvű kommunikáció épp úgy részévé vált, mint a kispadon vagy egyszerűen a házak előtt üldögélőknek, a ráérőknek a megszólítása. A változás természetesen inkább kettősséget jelent, semmint teljes váltást. Emblematikusnak tartom az egész kutatásra és ezen belül a helyi életvilágok működésére vonatkozóan azt a jelenetet, amelynek egy nyári estén voltam szem- és fültanúja: egy idősebb asszony lépett ki egy kapun, odament a szomszéd ház kerítéséhez és enyhén felkapaszkodva rá, hogy be is lásson az udvarra, bekiáltott: *Tu, Anicuța, de ce e nu răspunzi la telefon?* Vagyis: *Annuska, te, miért nem veszed fel a telefont?* A telefon itt két olyan embert kötött össze – illetve választott el –, akik egyébként nap mint nap találkoztak vagy találkozhattak, és ha nem sikerült megteremteni a telefonos kapcsolatot, akkor inkább a jól bevált szemtől szembeni kommunikációs csatornákat választották. A terepmunka egyébként a szisztematikus etnográfia mellett sok ilyen helyzetből adódó adattal szolgált: két interjú között megesett, hogy csak sétáltam és figyeltem a faluban vagy a falvakban, próbáltam nem türelmetlenkedni – ezt hívják talán terepmunka-üzemmódnak –, és egy-egy ilyen jelenetet a terepnaplómban rögzíteni. Az interjúk mellett a kutatásnak ez volt az egyik fontos eszköze, hisz nem is mindig volt lehetőségem arra, hogy felvételt készítsek. Ilyenkor a jelenet, beszélgetés végén a terepnaplóban foglaltam össze a látottakat, hallottakat, és azt hiszem, a helyieknek az lehetett a legfurcsább, hogy mindegyre letelepedve láttak az útszélen, egy farönkre, kerítés kiugró részére, amint szorgalmasan körmölkök egy elrongyolódott füzetbe. A kutatás alapját tehát az interjúk, a terepnapló és a terepmunka ideje alatt szerzett információk képezték, valamint ezt egészítettem ki archivális források

beemelésével, a *Kis-Küküllő* című hetilap¹⁰ 19. század végi és 20. század eleji számainak cikkeivel és statisztikai adatok¹¹ elemzésével.

Bonyha mellett terepmunkát folytattam és interjúkat készítettem Héderfán, Küküllőszéplakon, Felsőkápolnán, Gógánban (Gógánváralján), Dányánban, Szászcsáváson és Vámosgálfalván (többségében magyar vagy vegyes, magyar-román falvak), illetve néhány valamikori szász faluban.¹² Ezeknek a kutatásoknak az intenzitása nyilván nem érte el a bonyhai terepmunkáét, de fontos adatokkal szolgáltak a kutatáshoz és a teljes kép kialakításához. Ezt a kitekintést már csak az is szükségessé tette, hogy a kutatásomban a helyi, jobbára a magyar etnikai mezőben megkonstruált borkultúrának is helyet szerettem volna szentelni, de Bonyhán – mivel a 20. század folyamán elvesztett a szőlő, illetve a bort szimbolikus értéknek tekintő helyi magyar agrárelit is hiányzik – erre vajmi kevés lehetőség adódott, így a borkultúra problematikáján keresztül a vizsgálatnak ki kellett terjednie a Balavásártól a Dicsőszentmártonig terjedő területre, hisz a helyi bortermelésben érdekelt magyar gazdák hálózata is (néhány Nyárad menti példától eltekintve) jobbára ezt a területet fogja át.

Sokat gondolkodtam azon, hogy a falu nevét közöljem-e, vagy inkább találjak ki egy fiktív nevet neki, hisz több esetben olyan információk, másokat terhelő vélemények hangzanak el, amelyek ezt indokoltá tennék. A fiktív név bizonyos szempontból kényelmesebb is lenne, de azt gondolom, hogy mégsem járnék el méltányosan, mert ezzel implicit módon elvitatnám a hely jellegzetességét, másrészt nagyon fontos forrásokat, szakirodalmat nem tudnék megnevezni, miközben kénytelen lennék használni ezeket. Persze, ez értelemszerűen felveti a térbeliségnek és a kultúra lokalizálásának a kérdését, illetve azt, hogy mit is reprezentál ez a kutatás, hogy a benne megfogalmazott állítások mennyire általánosíthatóak. Nyilván, arra törekedtem, hogy olyan megállapításokat tegyek, amelyek tágabb kontextusban is megállják a helyüket és összeolvashatók az eddigi tudományos eredményekkel – de az adatok forrása mégis Bonyha és környéke, és nem érezném méltányosnak, hogy egy ekkora munkában ettől eltekintsek. Különösen, hogy az adatközlők védelme érdekében az ő nevüket csak kezdőbetűvel közlöm (amit néhány indokolt esetben megváltoztattam), és a kezdőbetűket nem is oldom fel. Egyes esetekben az idézett szövegrészek mellől a kezdőbetűket is elhagytam.

A magyarokkal értelemszerűen magyarul, a románokkal pedig románul beszélgettem. A kutatás nagy fogyatéka, hogy a cigányokkal és a szászokkal nem tudtam anyanyelvükön beszélgetni, így a szászok esetében az interjúk románul készültek; a cigányokkal néha magyarul, néha románul beszélgettem és készítettem interjúkat. Arra is volt példa – és jellemzi a vidék etnikai, nyelvi arculatát –, hogy

10 A hetilap 1891 és 1933 között jelent meg Dicsőszentmártonban. A nyomda az első lapszámokban elhelyezett reklámok szerint a vármegyeház pincéjében kapott helyet, és ez sokat elárul a lap hangvételéről, beállítódásáról.

11 19. század végi mezőgazdasági statisztikák (MKOMS 1897; Rubinek 1911), 1990 utáni statisztikák (az Országos Statisztikai Hivatal adatai), etnikai statisztikák (Varga E. 1998), illetve a legutóbbi népszámlálás és mezőgazdasági felmérés eredményei (a Bonyhai Polgármesteri Hivatal népszámlálási és mezőgazdasági felmérésének ívei).

12 Felsorolásukat lásd a szászokról szóló fejezetben.

egy egész délutáni beszélgetést követően, amikor az egyik prédikátor is megjelent, és végül egy egész népes társaság gyűlt össze az udvaron, másnap a házigazda egyből magyarul köszönt rám, és ekkor már magyarul beszélgettünk, amiből viszont a szintén jelen levő fia már igen keveset értett. Mivel végül sok interjú készült románul, és ezeket (saját) magyar fordításban közlöm, a tájnyelvi sajátosságok közlésétől jobbra a magyar szövegek esetében is eltekintettem, csak a nagyon jellegzetes részeket hagytam meg. A beszélgetőtársak, adatközlők szövegeit dőlttel közlöm. Ha öt sort elérő vagy azt meghaladó nagyobb idézetről van szó, akkor ugyanígy, de egyes sorközzel és sorösszehúzással formázom a szöveget. A szakirodalmi idézeteket álló betűvel és idézőjelben közlöm. A szakterminusok dőlttel, a népi kifejezések dőlttel és idézőjelben szerepelnek. A helyiek néhol új pénzben, máskor régi pénzben beszéltek,¹³ így az interjúkban is kétféleképpen jelennek meg az összegek, az elemzésben viszont – ha szükség volt rá – mindig új értékre konvertáltam át a régít.

A kutatásban és az értelmezésben mindvégig igyekeztem több szempontot megmutatni, de a megszületett munka mégiscsak és elkerülhetetlenül magyar. Azzá teszi a személyes hátterem, a neveltetésem, a szórványlét iránti sajátos érdeklődésem (ami sem egy román, sem egy idegen kutatónak nem merült volna fel úgy, ahogy nekem), a tény, hogy a helyi magyar emberek egy szintén magyar emberrel beszélgettek, akihez értelmiségi szerepeket társítottak – vagyis egy mondatban azzá teszi a *saját kultúrájában kutató etnológus sajátos* perspektívája (Fél 1991). Megtörténhet, hogy ez a sajátos perspektíva – az objektivitás jegyében – elkerülhető lett volna, ám az objektivitás mellett a felelősséget is fontosnak tartottam. A magam módján én így próbálok segíteni abban, hogy ennek a sajátos vidéknek az arcolata mások előtt is ismertté válhasson.

A munka három nagy fejezetre tagolódik: az elsőben a vidék és Bonyha gazdálkodásának előzményeit mutatom be és elemzem, illetve a térségben jellemző etnikai folyamatokra térek ki. A második, legterjedelmesebb fejezetben a falusi gazdálkodás mai körülményeit elemzem, ebben a Bonyháról elérhető statisztikai adatokra és saját kutatásomra, interjúimra támaszkodom. Végül a harmadik fejezetben az etnicitás és gazdaság megmutatkozásának különféle helyzeteit és tereit elemzem: beszélek a román–magyar viszonyról, a cigányok gazdasági helyzetéről, a szászok valamikori jelenlétéről, a magyar etnikum és a (kisüzemi) borászat összekapcsolásáról, végül a vásárt mint az etnikumok, a helyi és a nem helyi áruk találkozásának a helyszínét mutatom be.

13 A román lej leértékelését a 348/2004-es törvény szabályozta, amely 2005. július 1-jétől lépett érvénybe, és előírta, hogy a forgalomban levő pénzegységek 10.000 = 1 arányban változnak (Hivatalos Közlöny, 664. szám, 2004. július 23.) Noha a régi érméket és bankjegyeket 2006. december 31-ig lehetett csak használni, a mindennapi szóhasználatban ezeket a mai napig használják – úgy tűnik, főleg falun – az értékek kifejezésére.

Bonyha és környéke

Ha az utazó – helybéli lakos, ügyes-bajos dolgait intéző idegen, netán turista vagy kutató – Kiscsergeden és Nagycsergeden keresztül Nyárádtő felől érkezik a Kis-Küküllő völgyébe, és a felsőkápolnai tető fölött pillant be először a völgybe, akkor szelíden emelkedő domboldalakat lát, szántóföldeket, szőlőket, legelőket, de kevés erdőt. Sok a parlagon maradt szántóföld, sokfelé juh- és kecskenyájak legelnek azokon a földeken, amelyek láthatóan szántóföldek voltak valamikor – általános erdélyi kép, mondhatnók. A fentiekén kívül a Kis-Küküllő völgye e szakaszának a sajátossága a szőlő- és borkultúra, viszont a szőlők állapota is – ahogy a helyiek is sokszor elmondják – siralmas. A valamikori nagy szőlősökből kevés maradt. Ezzel együtt látszik a tájon, hogy mezőgazdasági termelésre alkalmas, és a gazdák beszámolóiból lehet tudni, hogy akinek megvannak hozzá az erőforrásai, és komolyan veszi a termelést, annak vannak is eredményei. A felsőkápolnai tetőre beereszkedve a távolban egy kisebb domb tetején a bonyhai református templom bukkan fel, képe több irányba is uralja a tájat – dominanciáját viszont elhomályosítja egy, az utóbbi időben éppen a kápolnai tető fölött emelt borház és pincészet.¹⁴ A falvak egy részében magyar többséget találni, más részében román, harmadik részében pedig cigányt. De vannak itt olyan falvak is, amelyekben még az 1990-es elején is szász többség volt. És végül több faluban találni a valamikori magyar nemesség tulajdonába tartozó kisebb-nagyobb udvarházat, amelyeknek állapota viszont igen változó. A vidék (népi) kultúrájának ez a három elem igen fontos összetevője: a magyar arisztokrácia valamikori jelenléte, az interetnikus viszonyok (és ezen belül a valamikor szászok lakta falvak) és végül a szőlőtermesztés mint szimbolikusan is fontos ágazat egymással összefonódva formálják sajátossá a vidék arculatát. Bonyha ezen belül nagyon sajátos helyet foglal el: egyrészt a környéknek sokáig egyfajta központja volt, 1925–1930 és 1941–1950 között járási központ is volt (Szabó M. 2003: 73); a falu ezt a központi szerepet bizonyos értelemben mind a mai napig őrzi. Másrészt cigányok, magyarok és románok (számarányuk sorrendjében) lakják, alapítását a szájhagyomány a szászokhoz köti, ugyanakkor a községhez valamikori szász falvak is tartoznak. A környék egyik legnagyobb és máig többé-kevésbé épen maradt kastélya Bonyhán áll, a bonyhai Bethlen család a környék legnagyobb birtokával rendelkezett (ami erdélyi viszonylatban is jelentős volt), a grófi család tagjai, tevékenysége sok falubeli számára az elmúlt, de tényleges valóságot jelentik. Végül Bonyhának – a grófi családhoz köthetően is – jelentős volt a szőlőtermesztése, amiből mára alig maradt valami. A falu tehát sok mindenben megjeleníti azt, amit jellemzőnek tarthatunk a Kis-Küküllő mentére.

A Kis-Küküllő völgye már az Árpád korban betelepült terület, lakói a 17. századig jobbra magyarok és szászok, jogállásukat tekintve jobbágyok és zsellérek voltak, azonban elzártsága ellenére megszervezte mindkét (13. és 17. századi) tárdúlást (Kiss R. 2011). A szászok megjelenését Györffy György épp a 13. századi

14 A mostani tervek szerint a közelben fog elhaladni az Észak-Erdélyi Autópálya. Ha megépül, minden bizonnyal az lesz az egyik meghatározó táji elem (Gagyí József megjegyzését köszönöm).

tatárdúlással hozza összefüggésbe (Györffy 1987: 543). A szászság jelenlétéről a betelepülésükkel kialakuló párhuzamos szász nevek, illetve a szász papnevek árulkodnak több faluban (uo. 545). A fennmaradt iratanyag hiányosságai miatt a vidék etnikai összetételéről a 18. századot megelőző időszakokra vonatkozóan a kutatóknak jobbára feltevéseik vannak (Kiss R. 2011: 44–45). A román lakosság a 18. század eleji összeírásokban bukkan fel először (leginkább zsellérként, de vannak jobbágyok is), megjelenésüket a háborús pusztítások, illetve az uradalmak településpolitikája határozta meg (uo. 545). Györffy György érvelése szerint a román lakosságnak a megyében 1332/1337-ig nincs nyoma. A román lakosság a magyar neveket vette át, és olyan esetekben, amikor a név megváltozott 1300 táján, mindig az utóbbit, így tehát kétségtelen, hogy románok megtelepedésével csak a 14. századtól számolhatunk (uo.). Csánki Dezső utalása alapján valószínűsíthető – és alátámasztja Györffy feltételezését –, hogy a 15. század elején már éltek románok a vidéken.¹⁵ A cigány népesség a 18. századi forrásokban bukkan fel először is. A vidék gazdaság- és társadalomtörténetét a nemesség jelenléte nagyban meghatározta (vö. Kiss R. 2011: 35–56; Kós 1978b: 13). Benkő József a 18. századi viszonyokról ezt írja: „A vármegyét magyarok, szászok, románok és örmények lakják. A magyarok részint mágnások és nemesek, részint ezeknek a jobbágyai, tehát nem nemesek. A szászok, nemkülönbén a románok is, a földesuraknak vannak alávetve. Az örmények a kiváltságos Ebesfalva mezőváros polgárai.” (Benkő 1999: 254). Kiss Réka – Benkő József alapozó – számításai alapján Küküllő vármegye román lakossága a 18. század közepén már relatív többséget alkot: a reformátusok száma 15–20 000 közöttire volt tehető, 1 717 római és 5 445 örmény katolikus, 15 298 evangélikus és 1 508 unitárius élt a megyében, miközben a románok száma 29 744 volt. A 19. századot megelőzően tehát a vidéket már több etnikum lakta, és a 18. századra már relatív román többséggel számolhatunk. A vidék birtokos rétege magyar, a jobbágyok főként magyarok és románok, de cigányok is, illetve rendhagyó módon szászok¹⁶ is.

Györffy György leírásában Küküllő vármegyének ezt a részét – amelyhez a 19. századi megyerendezésig a Kis-Küküllő völgy e része is tartozott – a két Küküllő vízválasztójáról északi és északnyugati irányba futó hosszabb patakok völgyei által kialakított jellegzetes térfelszín határozta meg (Györffy 1987: 535). Ez mind a mai napig szembeötlő jellegzetessége a vidéknek. A megye hegyeit, különösen a Nagy-Küküllő fele eső vízválasztón, az Árpád-korban bükkös erdőségek borították (uo.), ezeknek egy része szintén a mai napig jellegzetesen alakítja

15 Újvár (a mai Gógánváralja mellett) váráról írja: „Zsigmond király az e kir.[ályi] várhoz tartozó Szent-László helységet, kivéven e vár uradalmából és hatósága alól, hű szolgálataiért, Tu(z)soni Simon fiának, nemes Semlyén mesternek, – 1405-ben pedig az egész várat, Bohnya mezővárossal, továbbá Barnád, Örményes, Csávás, Solymos, Dályán és Váralja *«magyar és oláh helységekkel együtt»* Losonczi (Dezső fia Miklós fiának) Istvánnak adományozta.” (Csánki 1913: 861, kiemelés tőlem. Sz. Á. T.)

16 A 13 szász Küküllő vármegyei jobbágyfalva (német, magyar és román név): Belleschdorf/Jövedics/Idiciu, Reussdorf/Kund/Cund, Johannisdorf/Szászszentiván/Sântioana, Irmesch/Szász-örményes/Ormeniș, Sächsisch-Lasseln/Kisszentlászló/Laslău Mic, Klein-Alisch/Szászszőlős/Seleuș, Roden/Zágor/Zagăr, Zendrisch/Szénaverős/Senereuș, Felldorf/Fületelke/Filitelnic, Zikmanter/Cikmántor/Țigmandru, Maniersch/Küküllőmagyaros/Magheruș, Nadesch/Szásznádas/Nadeș, Marienburg/Hétúr/Hetiur. A szász jobbágyfalvakhoz lásd Egyed 1994: 5.

a táj arculatát: különösen megragadó a Zágort Erzsébetvárossal összekötő útnak az erdei szakasza. Györffy György azt is valószínűnek tartja, hogy ebben az időszakban a még nomadizáló magyarok téli szálláshelyként használták a területet (uo. 537), de arról is beszámol, hogy az Árpád-korban a lankásabb lejtőkön és víz nem járta folyóvölgyeken már folyt földművelés (uo. 536). A földművelést kezdetben a sík mezők feltörése, majd az irtások jellemezték, amelyben a szászok jártak elől. Az Almás és Szőlős helynevek a szőlős- és gyümölcsöskertek jelenlétéről árulkodnak. Vizimalmok mindkét Küküllőn működtek (uo. 544). A 17–18. századi helynévanyagban és vizitációs jegyzőkönyvekben egyébként szinte mindegyik falu vonatkozásában felbukkannak az irtásra utaló nevek, tilalmasokra, malmokra, halastavakra, szőlősökre, kenderföldekre, nyilakra, de pusztatelkekre is következtethetünk, illetve a kétfordulós gazdálkodásra is többször, több falu esetén utalás történik (Buzogány 2008; Hajdú–Sebestyén 2003). Benkő József ezt írja Küküllő megyéről: „Aligha engedi át az elsőséget Erdély valamelyik részének: a síkabb területeken ugyanis gabonát, a dombokon éppannyira jó hozamú, mint amennyire egészséges bort termel, s legelőket is kínál bárhol, egész területén” (Benkő 1999: 252). Illetve: „Más a helyzet a két Küküllő között említett falvakban, ahol nagyon sok a szőlős, erdő is van elendő” (uo. 253). Az erdőkben jelentős makkoltatás is folyt (Kós 1978a: 7).

A gazdálkodás a szokványos keretek között zajlott. A 18. században még nyoma van az irtásos földművelésnek, de hogy ténylegesen irtással hódítottak-e még el földet a természettől, erre nincsenek utalások. Egyébként épp a 18. század az, amikor ezt a folyamatot – központi rendeletekkel is – mindinkább igyekeznek szabályozni (Kolossváry 1975: 29–32). A földművelés kétfordulós rendszerű, az utalások alapján valószínű, hogy a nyilas osztás is szokásban volt, vagyis a földközösségnek valamilyen formája még dívott, amit erdélyi vonatkozásban szintén szokványosnak mondhatunk (vö. Imreh 1983; Tagányi 1894). Érdekes lenne tudni, hogy a magyar és román jobbágyok hogyan vettek részt ebben, ám a fennmaradt dokumentumok alapján – amint azt a történeti kutatásokból is tudjuk – az etnicitásnak ebben a korszakban még nincsen szerepe. Kós Károly azt írja, hogy a 18. századtól a Kis-Küküllő mentén a kétfordulós rendszerről mindenütt áttérnek a három fordulóra (Kós 1978a: 11). Magam erre vonatkozóan biztos adatot csak a 19. századra vonatkozóan találtam. A dokumentumokból kétségtelen módon kiderül a szőlők és a bortermelés jelenléte és jelentősége, de emellett a ‘kenderföld’ kifejezés többszöri előfordulása alapján arra következtethetünk, hogy egyes művelési ágaknak a nyilas osztáson kívül tartottak fenn területet (vö. Imreh 1983). A kender történeti, de esetenként a 20. század közepéig, de akár 1975-ig is elnyúló fontosságára Szentimrei Judit is felhívja a figyelmet, ugyanakkor arra is kitér, hogy a kenderföldeket is „úgy osztották valamikor el, mint az erdőt, vagy sorshúzás által a faluközösség tagjának jutott szántó-kaszáló részt” (Szentimrei 1978: 148–149). Bonyha híres kendervásárát Kővári László említi (Kővári 1847: 120). A ‘malom’, ‘gát’ és ‘tó’ szavak különféle formában történő előbukkanása pedig arra utal, hogy a vizek változatos használata előbb volt, mint a mai kép alapján feltételeznénk, de ez szintén egybecseng a szakirodalom állításaival (vö. Andrásfalvy 2007). Csánki Dezsőnél ezzel kapcsolatosan ezt találjuk: „1491-ben (majd 1505-ben ismét) [Betleni] Gergely s fiai, Balázs, Elek és János egy részről, Miklós és Bernát más részről, némely Szász-Szent-Iván, Ebesfalva, Szász-Szent-Miklós,

Oláh-Szent-Miklós és Kápolna nevű birtokaik határában levő halastavakon és halászó-helyeken osztozkodtak” (Csánki 1913: 910–911). A puszta telkek előfordulása pedig arra utal, hogy a jobbágyi korszak jellemző folyamata, a jobbágytelkek üresen maradása itt is megfigyelhető volt – és közvetetten, más forrásokból tudjuk, hogy a földesurak előszeretettel telepítettek nem hagyományos jogállású, tehát kevesebb követeléssel fellépő jobbágyokat, zselléreket.

Bonyha a Kis-Küküllő vidékének központi és jellegzetes települése: ezen a várostalan területen Bonyha már a 15. század elején *oppidum* rangot viselt (Bicsok-Orbán 2011: 158; Kiss R. 2011: 40; Péterfy 2000: 8; Szabó M. 2003: 73). A Hunyadiak korában Csánki Dezső szerint is városi rangja volt, a Losonczy és aztán több más család tulajdonát képezte. A Küküllő megyei várak között Küküllővár és Újvár (szintén a Bethlenek birtokában is) mellett Csánki Dezső a bonyhai várat is említi. Nevét a magyar történetírás Gyula fiától (Bucna, Bocna, Bonyha változatokban fordul elő) eredezteti (Györffy 1987: 537), a román történetírás német, illetve szláv eredetet tart valószínűnek (Pană-Popa 1996: 20). Györffy György kutatásaiból tudjuk, hogy 1291 előtt „Filpe fia Jakabé volt, aki 1291-ben Tomaj nembeli Dénes nádor fia, Dénes ispánra hagyta”. Egy 1331-es határmegosztás során Küküllőszéplakot és Héderfáját határolják el egymástól, és azt írják, hogy a választóvonal a Küküllőnél, a bonyhai malomnál ér véget. Szintén innen tudjuk, hogy a Küküllő ekkor nem a mai helyén, hanem déli részen folyt, ahol ma is van a faluhatár (Györffy 1987: 549 és 553). Az 1769–1773-as katonai térképen ennek lehet nyoma a Küküllőből Széplaknál kiszakadó ág, és szintén ez tükröződik a bonyhai helynévanyagban és a levéltári forrásokban felbukkanó holt Küküllő kifejezésben (Hajdú-Sebestyén 2003: 28; MOL P1951 66. irat). A terület egy része egyébként mind a mai napig vízenyős, nádas, árkokkal szabdalt, sok helyen művelése nehézkes. Benkő József a települést a 18. században már csak falunak említi, de azt mondja – talán kissé túlzóan –, hogy látványa vetekszik Segesváréval.¹⁷

A bonyhai birtok a 15. század végén, a 16. század elején került a Bethlen család tulajdonába: a kiterjedt rokonsággal rendelkező család az Apafiakkal, a megye ekkor másik jelentős birtokos családjával együtt¹⁸ több faluban jelen volt. Ezeknek a birtokoknak egy (jelentős) része a házasodásokat, eladásokat, elzálogosításokat, vagyonmegosztásokat követően (Csánki 1913: 904–911) stabilan a bethleni Bethlen család kezén maradt – több más környékbeli faluval, illetve ezekben a falvakban birtokolt részekkel együtt –, egészen az 1921-es földreformig, majd az 1948-as államosításig. A Bethlen családnak a faluban a két világháború közötti időszakig két kastélya¹⁹ is volt, a régebbi, ma is álló valamikor a

17 „Bonyha (...) a Kis-Küküllő keleti partján elterülő híres falu, amely őccellenciájának, a máshol összes hivatalaival és méltóságainak a címeivel emlegetett gr. Bethlen Pál úrnak, a nemes Kir. Tábla elnökének a várkastélya és udvarházai, valamint szép fekvése révén majdnem utoléri Segesvárt” (Benkő 1999: 260).

18 Az Apafiak birtoktörténete „e század közepe tájáig nagyjából azonos a vérrokon Betleni (Betlemi) családdal. Így 1391. tavaszán Betlemi vagy Betleni Gergely és Almakereki (János fia) Péter egy részről, s Ebesfalvi (Imre fia) László más részről – «bár az előbbieket az utóbb említett Lászlóval nincsenek vérrokonságban» – egymást osztályos testvérekké fogadják, hogy magtalan haláluk esetére birtokaik kölcsönösen a túlélőre szálljanak” (Csánki 1913: 903).

19 A kastélyokkal eddig legrészletesebben szakdolgozatában Fülöp Zsuzsanna foglalkozott (Fülöp 2012).

15. században épülhetett (Bicsok–Orbán 2011: 159), 1545-ben nagyobb átalakításokat végeztek rajta (Péterfy 2000: 9). Az ekkor elhelyezett feliratot több munka is közli. Ezt a kastélyt már Kővári László is említi (1866: 235). A kastélyt a későbbiekben meg is erősítették,²⁰ a kuruc korban készült inventárium szerint erősségjellege volt (Lukinich 1927: 552). A vízesárokra, a falakra a falusiak még emlékeznek, a falakat az államosítást követően bontották el és hordták szét. A családnak a faluban volt még egy 1675-ben épített kastélya is, amelyet aztán az 1930-as években lebontottak (Bicsok–Orbán 2011: 162), az idősebb falusiak erre az újabb kastélyra és annak bontására is emlékeznek.²¹ A két kastély jól megkülönböztethetően felismerhető az 1769–1773-as katonai térképen is. A Bethlen családnak Bonyhán jelentős gazdasága volt,²² ennek kialakítása Bethlen Farkas (1814–1870), Erdély egyik legjelentősebb pomológusa a maga korában (Fülöp 2012: 13; Lukinich 1927: 565),²³ Bethlen Árpád (1850–1912, Bonyhán temették el a falu fölött) és fia, Bethlen Ádám (1881–1958, sírja az óraljabolodogfalvi temetőben) nevéhez fűződik. Bethlen Ádámnak három fia született, Gábor (1910), Farkas (1913) és Ádám (1917). Közülük csak ifj. Bethlen Ádám alapított családot, két lánya született, Fruzsina (1942) és Julianna (1946). A család bonyhai jelenlétének és gazdálkodásuknak az 1921-es földreform, a II. világháborút követő időszak és az államosítás vetett véget: a családot már 1946-ban kilakoltatták, majd 1949-ben kényszerlakhelyet jelöltek ki számukra Hátszegen (Bicsok–Orbán 2011: 160). Végül a család még életben maradt tagjait egyirányú útlevéllel utasították ki az országból. A kastélyban ezt követően több intézmény is működött, a parkja tönkrement, eltűnt, a gazdaság egy részét a téesz vette át. Az akkor még jó állapotú lóistállót – a Bethlenek gazdálkodásának és messze földön híres lótartásának utolsó emlékét – 1986-ban bontották el (Bicsok–Orbán 2011: 162). A visszaszolgáltatás idején a család a kastélyt a valamikori területe töredékével

- 20 „Az említett várat 1709-ben Acton császári ezredes a Rákóczi-pártiak ellen megerősítette, amint ezt feljegyezte Cserei” (Benkő 1999: 260).
- 21 Benkő Józsefnél ezt olvassuk: „A váron kívül is van itt egy Bethlen-kúria, amely méltóságos gr. Bethlen Sámuel úr özvegyének szolgál lakásul” (Benkő 1999: 260). A két kastélyt Bíró József is említi (Bíró 1943). Érdekes megjegyezni, hogy a két épület, a régi és az új a történeti munkákban sokszor felcserélődik. Fülöp Zsuzsanna a régi, ma is álló kastélyt nagyobbiknak, az új, és közben lebontott kastélyt kisebbiknek nevezi (Fülöp 2012: 10).
- 22 „Van továbbá szép gyümölcsös Keresden g. Bethlen Gábor, Bonyhán gr. Bethlen Farkas és Ádám szép kertjében” (Kővári 1847: 104). Kís-Küküllő vármegyében az 1910-es gazdacímár szerint nagyobb birtoka Alsóbajomban az Erdélyi Római Katolikus Státusnak (2741 kat. hold), Küküllőváron Haller Jenő grófnak (2645 kat. hold) volt. De a bonyhai birtok mellett (2588 kat. hold) Bethlen Árpád nevén szerepelt egy bernádi (211 kat. hold) és egy haranglábi (121 kat. hold) birtok is. S ha a szintén ebben a statisztikában szereplő tiszta jövedelmeket nézzük, akkor is csak az Erdélyi Római Katolikus Státus alsóbajomi (10010) és radnóti birtoka (16504), a már említett Haller-birtok (11688), illetve Haller György gróf kerelőszentpáli (11705) és Teleki József báró sárpataki birtoka (13697) előzi meg a bonyhait, amelynek jövedelme 8272 korona (lásd Rubinek 1911: 360–363).
- 23 Fülöp Zsuzsanna közöl egy 1854-ben kiállított, több új fajtát is felsoroló számlát, amely Bethlen Farkas gyümölcsfeszérszerzéseiről ad képet. Ugyanitt olvashatjuk a birtok feltehetően 19. század végéről származó növényleltárát, szintén több különleges fajjal (lásd Fülöp 2012: 58–62). Bethlen Farkasról a Vasárnapi Újság is megemlékezett. Lásd *Gróf Bethlen Farkas (1813–1870)*. Vasárnapi Újság. 17. éf., 5. sz. Pest, 1870. január 30. <http://epa.oszk.hu/00000/00030/00830/pdf/00830.pdf>. Utolsó letöltés: 2013. július 22.

kapta vissza,²⁴ és átadta a református egyháznak. A leromlott állapotú épületet az egyház befedte, így azt konzerválták. Jelenleg a kastély a Református Nőszövetség gondozásában van, és a visszakapott birtokokat is ennek fenntartásában szeretnék hasznosítani.²⁵

Bonyha mint terep kiválasztása még két szemponttal alátámasztható: először, a bethleni Bethlen család bonyhai jelenléte és gazdasága, az általuk a falu életére gyakorolt hatások a Kis-Küküllő mentén oly jellegzetes nemesi és paraszti kultúra együttélésére vonatkozóan egészítették ki a kutatást; másodsor, a terepen gyűjtött adatokból, Bonyha valamikori társadalmi szerkezetéből, a bonyhai vásárokon való részvételekből, a történeti munkákból és egyéb, szórványos adatokat tartalmazó munkákból világosan rajzolódott ki, hogy a falu valamikor, egészen talán a szocialista modernizációig a vidék központja volt, éppen ezért e kérdéseknek külön fejezetet szenteltek a dolgozatban. A központjelleg két szempontból is fontos volt számomra. Egyrészt, e központ mai kapcsolatait feltérképezve kirajzolhatóvá vált az a vidék, amelynek falvai Bonyha vonzáskörzetébe tartoztak. Noha ez nem esik teljes mértékben és egyértelműen egybe azzal a térséggel, amelyet kutatni szándékoztam, a vonzáskörzetnek már az első vázlatos feltérképezése megmutatta, hogy Bonyha mint piacközpont és a kutatott terület között van megfelelés. Ezt a további interjúzások és vásári adatgyűjtések csak megerősítették: a bonyhai vásárokon a Kis-Küküllő középső folyásának a falvai vesznek a legnagyobb számban és a legnagyobb rendszerességgel részt. A központjelleg más szempontból is fontos volt: Bonyha lakossága egész a két világháború közötti időszakig a parasztság mellett jelentős számú iparosból és kereskedőből állt, ami a gazdasági adaptációnak egy gyökeresen más mintáját jelentette, mint a paraszti földművelés. Talán ezzel és a vásár jelenlétével magyarázható – a helyiek legalábbis ezzel magyarázzák –, hogy Bonyhán a parasztlakók körében a földművelés mellett az állattartás és a vásárok járása, helyi szóval a *kupeckedés* volt még egy domináns minta (amire a gazdálkodó grófi birtok is pozitív hatással lehetett). Végül elmondható, hogy a helyi gazdasági minták sorát a paraszti földművelés mintakészlete mellett a nemesi udvartartás és különösen a gazdaság jelenléte, a helyi iparosok és kereskedők tevékenysége és a helyi és a környékbéli, de akár a távolabbi vásárokon való rendszeres részvétel, a *kupeckedés* is alakították. Ebből következően az etnikai dimenziók kiegészültek a különféle, a földművelésen kívüli vagy ahhoz csak kapcsolódó gazdasági tevékenységek által nyújtott mintákkal, ami az adaptációnak egy komplex rendszerét alakította ki.

24 *Amiből sikerült visszaszerezni... a kastély udvara az ugye, külön volt, az hat hektáros volt, a kastély udvarából visszaszereltünk 3 hektár 80 árat, mellette ott volt a Bulgárkert [...] Abból sikerült 1 ha 80 árt visszaszerezni. Tehát visszaszerzett az udvarból 3 hektár, innen 1 hektár 80 ári, 50 hektár legelőt, s 67 hektár erdőt.* (B. A.)

25 B. Z. szíves szóbeli közlése.

Gazdaság, térség, életvilág

A gazdaság fogalma e kutatás keretében egy szélesebb, mégsem parttalan értelmezésnek helyet adó meghatározás elemeivel írható körül: gazdaság minden olyan emberi tevékenység, amelynek a véghezvitele során anyagi javak vagy eszközök cseréjére kerül sor, illetve amely elvégzésének anyagi vonzata van vagy lehet.²⁶ Ez két szempontból is fontos: egyrészt megengedi, hogy olyan tevékenységeket is gazdaságiként szemlélhessünk, amelyeket a formális, pénzelvű gazdaság logikájából fakadóan hajlamosak vagyunk nem gazdaságinak látni (vö. Gudeman 2001; Polányi 1976a, 1976b, 2004), másrészt azért is, mert nem zárja ki, hogy – mint ahogy ezt a kérdést nemsokára fel fogom vetni – az etnicitást és a gazdaságot egy fogalmi, elemzési keretbe emeljem (vö. Dana 2007; Eriksen 2005; Light–Gold 2000; Cole–Wolf 1999). Az ortodox gazdaság szemlélet az etnicitással (és az egyéb kulturális vagy társadalmi formákkal) vajmi keveset tud kezdeni, ezzel szemben a bölcséleti és társadalomtudományok éppen ezek összekapcsolt vizsgálatában hozhatnak újat, hisz az etnicitást is a gazdaságot befolyásoló tényezőként kezelik (vö. Sárkány 2010). Továbbmenve: a gazdálkodás ebben a kontextusban olyan adaptív stratégia, amellyel egy adott ökológiai és társadalmi környezetben élő közösség egyrészt a természeti környezethez, másrészt a többi, esetenként versenytárs közösségekhez (ami lehet más etnikai közösség), harmadrészt pedig a külső gazdasági, társadalmi, politikai feltételekhez igazodik (vö. Polányi 1976b; Wolf 1966). Ezen a ponton ki kell emelnem ez utóbbi szempontot, a külső világokba történő integrációnak, a helyi világok és a külső feltételek összekapcsolódásának, összefonódásának a kérdéskörét. A helyi adaptáció és a külső feltételek összekapcsolódásának a fontosságára a magyar néprajzi szakirodalom is több renden felhívta a figyelmet, ezt a későbbiekben még bemutatom. Ugyanakkor lényegesnek tartom kihangsúlyozni, hogy meglátásomban ezek a helyi adaptációs formák egyre inkább függenek a külső feltételektől, és sok esetben a gazdaságot befolyásoló helyi erőforrások és helyi viszonyok igencsak eltörpülnek a külső feltételek mellett (vö. Fox 2011). A politika, esetünkben a támogatás- és szociálpolitika, a magyarok vonatkozásában az országos magyarságpolitika, a cigányok vonatkozásában a romapolitika, az EU-s szabályok és támogatások, a vidékiségről és a ruralitás megalkotásáról, az étel- és italtermelésről létrehozott országos és európai elképzelések a mindennapiság szintjén jelenvalóvá váltak a helyi emberek életében. Ez pedig komoly kihívást jelent egyrészt maguknak az embereknek, akiknek valahogyan meg kell tanulniuk ebben a világban eligazodni, miközben a tudások részlegessége mellékhatásának is ki vannak téve: a saját világuk és a külső feltételek összekapcsolódásának megértéséhez számukra nem teljesen átlátható, megismerhető részletekből kell összerakniuk egy számukra teljesnek tűnő

26 Maurice Godelier meghatározása szerint a gazdaság egyrészt: anyagi javak (szerszámok, templomok, könyvek stb.) termelése, elosztása és fogyasztása, másrészt egy sajátos vonatkozása minden emberi tevékenységnek, ami nem kimondottan ehhez a területhez tartozik, de amelynek végrehajtása anyagi eszközök cseréjével és fogyasztásával jár (Godelier 1981).

képet.²⁷ A bonyhai terepkutatás egyik legfontosabb tapasztalata éppen abban a vonatkozásban született, hogy a kutató – a kutatást megtartva a néprajzi vizsgálódás határain belül – nem kerülheti meg az episztemológiai kérdésfelvetést, a tudások és jelentések létrehozásának helyi folyamatainak a vizsgálatát. Már csak azért sem, mert ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a vidékiség többféle értelemben válságban van, akkor ezeknek a világ- és válságmagyarázó tudásrendszereknek is be kell kerülniük a kutatásba, hisz végső soron ezekből születnek azok a (gazdasági) stratégiák, amelyeken keresztül az egyének vagy a csoportok adaptálódni igyekeznek, sikerességre törekednek. A vertikális, helyi-országos–nemzetközi struktúrákba történő integráció vizsgálata kihívás másrészt a tudósnak, akinek a diszciplináris hagyományai inkább a kisebb társadalmi egységek tanulmányozását tartalmazzák és írják körül. A gazdaságot – mint az a későbbiekben talán még világosabban ki fog derülni – ezért is tartom szükségesnek egy kulturális és társadalmi elemeket is magába építő meghatározással körülírni, mivel értelmezésében a világot és annak megtapasztalását leíró gondolatok (és társadalmi-kulturális viszonyok) is a gazdaság struktúráiba tartoznak, és még ha nem is kezelhetjük őket látható tényekként, motívációkként igen, és a néprajzi kutatás, valamint a társtudományok éppen ezek felderítése miatt lehet érdekes. A gazdaság tág értelmezésének és e tágabb fogalom alkalmazásának nagyon jó hátteret biztosítottak a parasztságtanulmányok sorába illeszkedő munkák, hisz a gazdaságnak ezen a szintjén a kutatók többször rámutattak az archaikus elemek tovább élésére, a gazdaság társadalmi és kulturális beágyazottságára.

Még egy pontosítást meg kell tennem a gazdaság értelmezéseivel kapcsolatban: a gazdasági területének klasszikus, a termelést, az elosztást és a fogyasztást megkülönböztető szemléletéből kiindulva (vö. Godelier 1981) jelen kutatásban elsősorban a termelésre figyelek. Ez nemcsak azért nagy kihívás, mert a valóságban ezek az alrendszerek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak, hanem azért is, mert az elosztás struktúráiban, de hasonlóan a fogyasztásban is, könnyebb etnikai mozzanatokot felfedezni, mint a szigorúan vett termelésben. A termelésben benne van az elosztás, hisz csak az tud termelni, aki valamilyen rendszer keretében hozzájutott a termelési eszközökhöz, de benne van a fogyasztás is, mert a termelés során valójában a munkaeszközeit is fogyasztja az ember, illetve az energia pótlása érdekében általános értelemben is fogyaszt. Ezt mindvégig igyekszem szem előtt tartani. Ugyanakkor az elosztásnak és a fogyasztásnak csak a termeléssel közvetlenül összefüggő aspektusaira térek ki: ekként a föld mint a helyi gazdasági világ máig meghatározó erőforrásának az elosztása, az egyéb termelési eszközök elosztása, a munka és a munkához való hozzáférés elosztása kerül be a vizsgálatba, de kívül marad a vizsgálat fókuszán például a táplálkozás és a fogyasztás egyéb területeinek az etnikai meghatározottsága (bár kétségtelen, hogy sok izgalmas szempontot hozhatna egy nagyobb szemléletű kutatásba annak vizsgálata, hogy a helyi román, magyar és roma/cigány csoportok fogyasztásában milyen etnikai erővonalakat lehet felrajzolni).

27 Ez alatt nem azt értem, hogy nem teljes a világképük, hanem azt, hogy a külső világokról nincs teljes információjuk.

Az általam inspirációs forrásként kezelt (és szintén tágan értelmezett) parasztságtanulmányok körébe sorolom a magyar néprajz ma már klasszikusnak számító munkáit, elsősorban természetesen a nyugaton is ismertté vált Átány-monográfia (Fél-Hofer 1997),²⁸ vagy a később született Varsány-kötet (Bodrogi 1978), végül Mohay Tamás egy gazdálkodó életét bemutató, többféle szempontból tanulságos monográfiáját (Mohay 1994).²⁹ Ugyan nem tekinthetők kifejezetten parasztságtanulmánynak, de a magyar (történeti) néprajz 1960–70-es évekbeli kiemelkedő, egy-egy munkaeszközt, munkafolyamatot, növényi kultúrát feldolgozó monográfiái szintén fontos forrást jelentettek (Balassa 1960, 1973; Kósa 1980; Paládi-Kovács 1979; Takács 1976), hasonlóan a szintén ebben a korban született történeti munkákhoz, mindenekelőtt Szabó István munkásságához (Szabó I. 1969, 1972, 1976). Ezek a munkák rámutattak arra, hogy mind történeti, mind recens értelemben mennyire összetett egy paraszti faluközösségnek az élete – aminek a társadalmi szempontú vizsgálatára már Ortutay Gyula felhívta a figyelmet (Ortutay 1937) –, hogy milyen fajta viszonyok rendezik ezeket a közösségeket, milyen tudások halmozódnak fel bennük, és hogy ezek a közösségek milyen kapcsolatban lehetnek és vannak más közösségekkel és a külvilággal; e témák és kérdések mindvégig jelen vannak e munka fejezeteiben is. Ugyanezek a kérdések a parasztság tanulmányozásának nemzetközi szakirodalmában is felbukkannak, olyan klasszikusoktól kezdve, mint Alexander Chayanov, aki a parasztsalád ökonómiai és egyensúlyi adaptációs modelljét dolgozta ki máig ható módon (Chayanov 1966), Robert Redfield, aki a parasztközösségek kishagyományának elméletét állította fel (Redfield 1960), Eric Wolf, aki a parasztságot és a külvilág kapcsolatát a járadékrendszerben határozta meg (Wolf 1966), egészen azokig a szerzőkig, akik a kelet-európai parasztközösségeket és azok szocialista átalakulását tanulmányozták (Bell 1984; Hann 1980; Kideckel 1993; Lampland 1995; Verdery 1983).³⁰ E munkák mindegyike felveti a helyi közösség és a hatalom kapcsolatát, a közösség (erőszakos) átszervezésének a kérdését. Az állam szerepe különösen Katherine Verderynek egy dél-erdélyi, román–német falu gazdasági, etnikai és politikai viszonyait leíró könyvében hangsúlyos, ráadásul az elemzési helyzet (romániai multietnikus falu gazdasági viszonyai) is hasonló. Végül a hosszan tartó kelet-európai átmenetet taglaló számtalan munka némelyike is inspirálóan hatott (lásd Cartwright 2001; Fox 2011; Verdery 1996, 2003).

A falut folyamatosan változó, a külső világgal mindkét irányban kapcsolatban lévő olyan életvilágnak tartom, amelyen belül a sajátos jelentések épp e külső és belső hatások összekapcsoltsága révén jönnek létre (vö. Berger–Luckmann 1998; De Certeau 1984; Lüdtke 1995; Niedermüller 1981; Schütz 1970). Éppen ezért a munkámban két adaptációs szintet különítek el, az egyik a helyi életvilág adaptációs szintje (a háztartások és a közösségen belüli kisebb közösségek, csoportok egymáshoz való viszonya), a másik a külső világok (országos és globális kontextusok)

28 Mint köztudott, a könyv, az átányi terepmunka eredményei, először angolul jelentek meg az Egyesült Államokban (Fél-Hofer 1969), majd ennek magyar fordítása csak 2010-ben látott napvilágot (Fél-Hofer 2010). Az 1990-es években megjelent magyar kötet csak egy részét közli a kutatás eredményeinek.

29 Szintén nagyon tanulságosnak tartom Illyés Gyula szociográfiai munkáját (Illyés 1972).

30 A sort mindegyik esetben sokáig lehetne folytatni.

adaptációs szintje, és a kérdés éppen az, hogy e kettő miként fonódik egymásba, hogyan van jelen az elsőben a második. A faluból a városba és külföldre költöző gyerekek, a világvárosokban utazgató és szüleiket, nagyszüleiket e-mailezésre, netes telefonálásra rákényszerítő gyerekek, unokák, a faluba visszaköltözők, a helyben megtelepedett idegenek, a falu horizontjait kinyitó média (vö. Appadurai 1996) mind azt eredményezték, hogy a falubeliek jelentésvilágaiban a külső világok is egyre inkább jelen vannak. Ebben az értelemben a falu nyitott. Abban az értelemben viszont, ahogy létrehozzák és a faluhoz kötik a jelentéseket, a falu mégis zárt. Az érdekes ezért éppen az, ahogy interpretálják a világot, amit kiszűrnek belőle, és ahogy kiszűrik. A jelentéseket helyben, az életvilág mindennapi találkozásaihoz hozzák létre, és helyivé is alakítják, és a két adaptációs szint között folyamatos oda-vissza kapcsolat van (vö. Roseberry 1989; Cancian 1989).

A bonyhai életvilág mint hely, kultúra és gyakorlat nyilván nemcsak az országos és globális kontextusokba ágyazódik, hanem a falut szorosan körülvevő térség településeinek hálózatába is. Ennek a falunál és a községnél nagyobb táji keretnek a megragadására a *vidék* és *térség* szavakat használom, bár tudatában vagyok annak, hogy ezek esetenként más jelentéseket hordozhatnak (vö. Borsos 2011: 44–46): a vidék a város–vidék ellentétpár és a vidékiség (provincialitás) miatt nem a legalkalmasabb, a térség pedig leginkább azért, mert a köztudatban és az adminisztratív szóhasználatban kistérség mint társulás értelemben rögzült. A régiót magam is alkalmasnak vélném (lásd uo.), de ez értelmezésemben olyan szintű intézményesedést feltételez (vö. Fejős 2002), amelynek esetünkben nyoma sincs. Ugyan ennek a térségnek van valamiféle egységessége (lásd a következő fejezetben), de nem meríti ki azokat az ismérveket, amelyek alapján etnikai vagy néprajzi csoportnak lehetne tekinteni az itt lakókat (vö. Andrásfalvy 1980; Kósa–Filep 1975: 40–43), legfőképpen azért nem, mert a vidéket vegyesen több etnikum is lakja, és az egyes etnikumok sem tekinthetők önmagukban egységes vagy zárt etnikai csoportnak, és sem maguk, sem a környezetük nem különíti el őket. Leginkább talán a táji csoport illene rá, hisz keretét „táj vagy vidék alkotja” (Kósa–Filep 1975: 45), de ez az általam vizsgált térség kisebb annál a tájnál, amelyet a szakirodalom általában Kis-Küküllő vidékének ismer, és az ezen belüli kisebb vidéket, a Vízmelléket sem fedi le. Kósa László és Filep Antal Küküllő mentének nevezi a Kis-Küküllő torkolatától a Székelyföld határáig terjedő területet, és – mint ahogy Kós Károly, Szentimrei Judit és Nagy Jenő is – néprajzi jellegzetességeik alapján ide sorolja a Maros és a Kis-Küküllő közti dombság mintegy tizenöt faluját is (Kósa–Filep 1975). A román szakirodalom ráadásul egy erőteljesen földrajzi alapú megközelítésben a *(Zona) Podișul Târnavelor* [Küküllők Fennsíkja] (Butură 1978: 42, 1989: 26–27) megnevezést használja, de ugyanakkor kiemeli a román, magyar, szász kölcsönhatásokat. Ezen belüli kisebb területként (*subzona*) a Podgoria Alba Iulia [Gyulafehérvári Szőlők] (magyarul talán az Erdély Hegyaljának felelne meg) területet nevezi meg, amely a Maros menti szőlőtermő falvakat foglalja magába. Ez a megközelítés azért is nagyon kétséges, mert a két Küküllő völgye sok mindenben eltérő népi kultúrának ad otthont, a Maros mente jobbra kívül is esik ezen a területen.³¹

31 Érdemes megjegyezni, hogy Valer Butură egyik könyvében Kós Károly a lapszélén meg is jegyezte ezt a problémát. A könyv később a Kós-hagyatékkal bekerült a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság könyvtárába, jelzet: 45574.

Kutatásaim során viszont azt láttam, hogy ezekkel a falvakkal Bonyhának és térségének igen kevés a kapcsolata, mint ahogy kevés a Dicsőszentmárton és a Kis-Küküllő torkolata között található, sok szempontból egyébként más utat követő falvakkal is, mint ahogy azt a néprajztudomány is észlelte (vö. Magyar 2005: 19 és 2011: 258). És végül – anélkül, hogy elutasítanám őket – azért sem alkalmazom a magyar néprajzban kidolgozott egyik vagy másik javaslatot, mert – mint arra többen rámutattak – ezeknek az alkalmazásában viszonylag sok a bizonytalanság (Borsos 2011: 43–44; Andrásfalvy 1980; Paládi-Kovács 1977 és 1980: 67).

A népi kultúra táji tagoltsága mégsem kerülhető meg: a magyar néprajzban (kapcsolódva az európai etnológia legjobb hagyományaihoz) igen sok és jelentős munka született annak megválaszolására akár elméleti, akár gyakorlati szinten, hogy miként is tagolódik a magyar népi kultúra és nem mellékesen hogyan illeszthető be ebbe az egyes nemzetiségek kultúrája, és milyen összefüggés van a táji tagoltság és az etnikai specializáció között (Andrásfalvy 1978; Csoma 1992; Paládi-Kovács 1988). Ezekben a munkákban az etnikum és etnikai csoport is sokszor felbukkant, hisz „az etnikum szerepe a kultúra táji differenciálódásában és integrálódásában (...) leginkább az etnikai specifikumokon keresztül illusztrálható” (vö. Barabás 1963: 87). Ebben a munkában tehát a vizsgált falvak csoportjára a térség és vidék kifejezéseket használva magam is ezt a kérdést teszem fel, tudva azt, hogy az etnikai specializáció sokszor csak első látásra tűnik annak, „a hasonlóságok és a különbségek más tényezők eredményei is lehetnek” (uo.). Nem szeretném tehát ezt a megközelítést erőltetetten alkalmazni, hisz az is világos, hogy amit etnikus specifikumnak látunk, az sokszor az ökológiai adaptációnak, a történeti fejlődés különbségeinek, az állami vagy más külső beavatkozásnak az eredménye.³²

32 A kérdést több szempontból körüljártam egy olyan tanulmányban, amelyben magyar néprajzi eredmények alapján a gazdálkodás és etnicitás összefüggéseit vizsgáltam magyarországi és erdélyi példákon (lásd Szabó Á. T. 2010).